

પ્રવચન નં. ૬ ગાથા-૫ રવિવાર, માગશર વદ ૯, તા. ૦૧-૦૧-૧૯૬૭

[મૂળ પ્રવચન હિન્દીમાં છે, તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરેલ છે.]

આ ‘પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય’ ‘અમૃતચંદ્રાચાર્ય’ કૃત છે. પાંચમી ગાથા ચાલે છે. છે? ગુજરાતી છે કે હિન્દી છે? ઠીક! શું કહે છે? જુઓ! ‘અમૃતચંદ્રાચાર્ય’ દિગંબર મુનિ થયા છે. ભગવાન પછી ૬૦૦ વર્ષે ‘કુંદકુંદાચાર્ય’ દિગંબર સંત સંવત ૪૯ માં ભરતક્ષેત્રમાં બિરાજમાન હતા. એમણે જે ‘સમયસાર’ આદિ શાસ્ત્ર રચ્યા એની ટીકા કરનાર ‘અમૃતચંદ્રાચાર્ય’ આજથી ૮૦૦ વર્ષ પહેલા મહા દિગંબર સંત મુનિ વનવાસી હતા. ત્રણ શાસ્ત્રની તો એમણે ટીકા કરી. ‘સમયસાર’, ‘પ્રવચનસાર’, ‘પંચાસ્તિકાય’. આ ‘પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય’, ‘તત્ત્વાર્થ સાર’ આદિ ગ્રંથ એમણે રચ્યા છે. એમાં આ ‘પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય’ ની પાંચમી ગાથા ચાલે છે. જુઓ!

નિશ્ચયમિહ ભૂતાર્થ વ્યવહારં વર્ણયન્ત્યભૂતાર્થમ્।

ભૂતાર્થબોધવિમુખઃ પ્રાયઃ સર્વોઽપિ સંસારઃ।।૫।।

શું કહે છે? જરી સૂક્ષ્મ વાત છે.

ભાવાર્થ :- ‘ભૂતાર્થ નામ સત્યાર્થનું છે.’ ભૂત છતો જે મોજૂદગી ચીજ છે, ત્રિકાળ મોજૂદગી હયાતીવાળી ચીજ છે તેને અહીંયા ભૂતાર્થ કહે છે. ભૂત કહીએ, પદાર્થ ... અર્થ, અર્થ કહેતાં ભાવ, અહીં એમ લેવું છે. આત્મામાં ત્રિકાળ ભાવ જ્ઞાયકભાવ છે. સમજાય છે કાંઈ? આત્મામાં જ્ઞાયકભાવ ભૂત, છતો, મોજૂદગી ભાવ છે તેને બતાવનાર નિશ્ચયનય છે અથવા તે પોતે જ નિશ્ચયનય છે. સૂક્ષ્મ વાત આવી.

‘ભૂતાર્થ નામ સત્યાર્થનું છે.’ સત્ય વસ્તુ, સત્. જે આત્મા ધ્રુવ જ્ઞાયકભાવ શુદ્ધભાવ પરમભાવ એવો ભાવ ધરનાર આત્મા, તે જ ભાવ સત્ય છે, ભૂતાર્થ છે, સાચો છે. તેને બતાવનાર નયને નિશ્ચયનય કહેવામાં આવે છે. સાચું જ્ઞાન ભૂતાર્થને બતાવે છે. નયનું જ્ઞાન તે સાચું જ્ઞાન એમ અર્થ કર્યો. નય નામ સાચા જ્ઞાનનો અંશ યથાર્થ વસ્તુને બતાવે છે. આત્મા, જેને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવું હોય એને જેને આત્માનો ધર્મ કરવો હોય તો એ ધર્મ કઈ રીતે થાય છે? કે આત્મામાં કાયમ જ્ઞાયકભાવ ભૂત-છતો, મોજૂદ ભર્યો છે. તેની અંતર દષ્ટિ કરવાથી, કેમકે એ સત્યાર્થ પદાર્થ છે, સત્યાર્થ પદાર્થની અંતર દષ્ટિ કરવાથી સત્યની પ્રતીતિ સમ્યગ્દર્શન એ કારણે થાય છે. ‘શોભાલાલજી’! ઝીણી વાત છે.

મુમુક્ષુ :- ખરી વાત છે.

ઉત્તર :- ખરી વાત છે. ખરી વાત આ છે. નિશ્ચય કહો! સત્ય કહો! ખરી કહો! યથાર્થ કહો! વાસ્તવિક કહો. જેવો એનો ભાવ મોજૂદગીમાં હયાતીમાં છે તેને જ નિશ્ચય કહેવામાં આવે છે. આહાહા...! સમજાય છે કાંઈ?

કહે છે કે, ‘તેને જે પ્રકાશે,...’ એવા આત્મામાં જ્ઞાયકભાવ ત્રિકાળ છે. રાગ, શરીર, કર્મ નહિ અને શરીર, કર્મના લક્ષે ઉત્પન્ન થયેલા પુણ્ય-પાપના ભાવ પણ આત્માના મૂળ ભાવમાં નથી. આ વ્યવહાર વ્યવહાર કહે છે ને? દયા, દાન, વ્રત વિકલ્પ એ શુભરાગ છે ખરો પણ તે છતાં ભાવ જ્ઞાયકભાવમાં એ છે જ નહિ. સમજાય છે કાંઈ? એ જ્ઞાયકભાવ જે યથાર્થ સત્યાર્થ વાસ્તવિક સત્ય સ્વરૂપ છે તેને શરીર, વાણી, મનથી ભિન્ન કરી અને શરીર, વાણી, મન, કર્મના લક્ષે થયેલા (ભાવ), જો પરનું લક્ષ છોડી અંદર ભૂતાર્થનું લક્ષ કરે તો એનું શરીરાદિ પરદ્રવ્યનું તો લક્ષ છૂટે છે પણ એ રાગાદિ વિકલ્પ છે તેનું પણ લક્ષ છૂટી જાય છે. ત્યારે જ્ઞાયકભાવ ચૈતન્ય સ્વરૂપની દૃષ્ટિ એને થાય છે. તેનું નામ નિશ્ચયનય, યથાર્થનય, વ્યાજબી સત્યનું શરણ લીધું એમ કહેવામાં આવે છે. આહા...!

અંતર વસ્તુ ભૂતાર્થ કહ્યું ને? ધ્રુવ! જે ભાવ અંદરમાં છે ‘તેને જે પ્રકાશે,...’ અંતર જ્ઞાનમાં ત્રિકાળભાવ ચૈતન્ય સ્વભાવ જ્ઞાનમાં પ્રકાશે અથવા એ ભાવ જણાવે તેને નિશ્ચય કહે છે. ‘બીજી કલ્પના ન કરે તેને ભૂતાર્થ કહીએ.’ બીજી કલ્પના ન કરે. બીજી રીતે એમાં રાગાદિ છે, શરીરાદિ છે, કર્મ આદિ છે એવી કલ્પના ન કરે. સમજાય છે કાંઈ? ‘તેને ભૂતાર્થ કહીએ.’ તેને અહીંયા ભૂતાર્થ જ્ઞાયક મૂળ ચીજ છે આ. (એમ કહે છે). અનંતકાળથી એ નિશ્ચય સત્યાર્થ ચીજ શું છે તેની એણે રુચિ કરી જ નથી, દૃષ્ટિ કરી જ નથી. એકલો વ્યવહાર.. વ્યવહાર.. વ્યવહાર (કર્ચો). શરીરની ક્રિયા, મનની ક્રિયા, વાણીની ક્રિયા, દયા, દાનના પરિણામ, શુભાશુભભાવની દૃષ્ટિ રાખી કે જે અભૂતાર્થ છે. ત્રિકાળ ચીજમાં એ નથી. અભૂતાર્થ છે, અસત્યાર્થ છે એનું લક્ષ કર્યું, એનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું એ દૃષ્ટિ તો સંસાર, મિથ્યા સંસાર છે. સમજાય છે કાંઈ?

કહે છે, ‘બીજી કલ્પના ન કરે તેને ભૂતાર્થ કહીએ. જેમ કે સત્યવાદી સત્ય જ કહે, કલ્પના કરીને કહે નહિ.’ જેવું હોય એવું કહે. સમજાય છે? આ કહ્યું હતું ને? અફીણનો કેસ ચાલ્યો હતો. ત્રણ કલાક કેસ ચાલ્યો. ઉંમર ૧૭ વર્ષની. અમારા બધા સગાંવહાલાને એમ થયું કે આ તે... ત્રણ કલાક કેસ (ચાલ્યો). એક દિ’. (સંવત) ૧૯૬૩ માં. મહિનાનો ત્રણ હજારનો પગારદાર (જજ હતો). તે દિ’ ત્રણ હજાર, હોં! માસિક. ૧૯૬૩ ની સાલ. ત્રણ કલાક કોર્ટમાં (ગયેલા). અમારા નાના ભાઈ કહે, ભાઈ! કેમ થયું? મેં કીધું, આપણે સત્ય હતું એ કહેવું હતું, સત્ય હતું એ કહેવું છે. આપણે કલ્પના કરવી નહોતી કે બીજું કાંઈ કરવું નહોતું એટલે મુંઝવણ હતી નહિ. ‘પ્રવીણભાઈ’! આ વાત બનેલી, સમજાય છે? બહાર નીકળ્યા એટલે. ત્રણ કલાક મારી સાક્ષી હતી. ૧૭ વર્ષની ઉંમર. (સંવત) ૧૯૪૬ માં જન્મ અને ૧૯૬૩ માં પેલો મોટો ગોરો, ત્રણ હજારનો માસિક પગાર, તે દિ’! સમજાય છે? ત્રણ કલાક (ચાલ્યું). બહાર નીકળીને નાનો ભાઈ કહે, કેમ શું થયું? અહીં તો જેવી સત્ય વાત હતી તે કહી દીધી. આપણે કલ્પના કરીને ક્યાં ગોઠવવી છે?

એમ સત્યવાદી તો જે છે તેમ કહે, કલ્પના કરીને ન કહે કે આમ ગોઠવાશે તો આમ થશે, આમ ગોઠવાશે તો આમ થાશે, એમ કંઈ છે નહિ. સત્યવાદી.. છે ને? ‘સત્ય જ કહે, કલ્પના કરીને કહે નહિ.’ જૂઠું કંઈક ગોઠવવું હોય તો કલ્પના થાય. સત્ય તો સત્ય જ છે. ત્રિકાળ જ્ઞાયકભાવ અનંત ગુણરાશી પ્રભુ આત્મા બિરાજમાન છે તેને નિશ્ચયનય બતાવે છે. અને તેની દષ્ટિ કરવી, તેની દષ્ટિ કરવી તે જ પ્રથમમાં પ્રથમ સમ્યગ્દર્શનરૂપી ધર્મ, આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તેને અહીંયા ધર્મ કહે છે. સમજાય છે કાંઈ?

‘તે જ બતાવીએ છીએ. જોકે જીવ અને પુદ્ગલનો અનાદિથી એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધ છે,...’ ભગવાન આત્મા જીવ અને આ પુદ્ગલ કર્મ, શરીરાદિ, અનાદિથી એકક્ષેત્રાવગાહ— એક ક્ષેત્રમાં વ્યાપક દેખાય છે. ભગવાન આત્મા જ્ઞાયક ચૈતન્યપ્રભુ અને શરીર, કર્મ આદિ રાગ પણ એમાં, એકક્ષેત્રાવગાહ, એક ક્ષેત્રમાં સાથે દેખાય છે. ‘બન્ને મળેલા જેવા દેખાય છે...’ દૂધ અને પાણી જેમ ભેગા હોય એમ દેખાય. આત્મા અને શરીર, કર્મ તો ભિન્ન છે. શરીર જડ છે, કર્મ જડ છે અને કર્મના લક્ષે ઉત્પન્ન થયેલા પુણ્ય-પાપના ભાવ પણ ખરેખર તો એ અજ્ઞાન, અચેતન, જડ છે. કેમકે પુણ્ય-પાપના ભાવમાં જ્ઞાનભાવનો અભાવ છે. જ્ઞાન ચૈતન્યભાવ, ચૈતન્યભાવ, જ્ઞાયકભાવમાં અજ્ઞાન એવા રાગભાવનો અભાવ છે અને રાગભાવ-પુણ્ય-પાપના ભાવમાં જ્ઞાનભાવનો અભાવ છે. આવું ભેદજ્ઞાન એણે કળીયુગમાં કદી સાંભળ્યું નથી અને સાંભળ્યું તો અંતરમાં ભેદજ્ઞાન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી. નહિતર સત્ય તો ત્યાં મળે છે, કહે છે. એક ક્ષેત્રમાં રહેવા છતાં પુણ્ય-પાપ, કર્મ, શરીર (અને) ભગવાન આત્મા, છતાં બન્ને ભિન્ન છે, બે એક થયા નથી, એક નથી. કહો! સમજાય છે કાંઈ?

‘એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધ છે, બન્ને મળેલા જેવા દેખાય છે...’ એમ બે વાત કરી. અવગાહ છે, મળેલા જેવા દેખાય છે. ‘તોપણ નિશ્ચયનય આત્મદ્રવ્યને શરીરાદિ પર દ્રવ્યોથી ભિન્ન જ પ્રકાશે છે.’ અંતર નિશ્ચયદષ્ટિ આત્માને એકસાથે ક્ષેત્રમાં દેખાવા છતાં, મળેલા જેવા દેખાવા છતાં સત્યદષ્ટિ શરીર, કર્મથી આત્માને ભિન્ન દેખાડે છે. કહો! સમજાય છે કાંઈ? પ્રથમ મૂળ ચીજ આ છે. આ સમજ્યા વિના સમ્યગ્દર્શન વિના જે કાંઈ દયા, દાન, વ્રતાદિના પરિણામ કરે એ બધાથી મિથ્યાત્વ સહિત પુણ્ય બંધાય છે. એને મિથ્યાત્વ સહિત પુણ્ય બંધાય છે. આત્માની શાંતિ અને આત્માનો ધર્મ અંતર જ્ઞાયકભાવ, નિશ્ચયનય કહે છે એમ અંતરમાં સમજે, અનુભવ કરે તો એને સમ્યક્ સત્યનો પત્તો લાગે અને સમ્યગ્દર્શન થાય. સમજાય છે કાંઈ?

કહે છે, ‘નિશ્ચયનય આત્મદ્રવ્યને શરીરાદિ પર દ્રવ્યોથી ભિન્ન જ પ્રકાશે છે.’ શરીરાદિ શબ્દ ભલે લીધો છે. પરદ્રવ્યથી ભિન્ન બતાવે છે, એમ વાત કરે છે. પરદ્રવ્ય શરીર, વાણી, કર્મથી ભિન્ન દેખાડ્યો તો એનો અર્થ એ થયો કે અંતર આ ચીજથી ભિન્ન છે તો પરલક્ષથી

ભિન્ન છે, તો લક્ષ છૂટવાથી પોતાના આત્માના જ્ઞાયકભાવનું લક્ષ થયું તો રાગથી પણ ભિન્ન પડી ગયો. સમજાય છે કાંઈ? આ તત્ત્વની માણસને ... આ વ્યવહારધર્મ ને નિશ્ચયધર્મ ને ફલાણો ધર્મ. પણ ભાઈ! નિશ્ચય એટલે આ. એ નિશ્ચયના ભાનસહિત થયા પછી દયા, દાન, વ્રત, ભક્તિ, પૂજાના શુભભાવ થાય છે તેને વ્યવહારધર્મ કહે છે. જે પુણ્યબંધનું કારણ છે તેને વ્યવહારધર્મ કહેવામાં આવે છે. પણ આવી દૃષ્ટિ, અનુભવ અને નિશ્ચય નહિ હોય તો તેને તો વ્યવહાર જ નથી. સમજાય છે કાંઈ?

કહે છે, ‘તે જ ભિન્નતા મુક્તિ દશામાં પ્રગટ થાય છે.’ કહે છે, ભિન્નતા બતાવીએ છીએ એ ભિન્નતા મુક્તદશા વિષે પ્રગટ દેખાય છે. અંદરથી છૂટો પડ્યો. હું શરીરાદિથી ભિન્ન છું, મારા દ્રવ્યસ્વભાવથી હું અભિન્ન છું, મારા દ્રવ્યના સ્વભાવથી અભિન્ન છું. આત્મા વસ્તુ છે, તેનો ત્રિકાળી જ્ઞાયક ચૈતન્ય સ્વભાવભાવથી અભિન્ન છું અને આ પરદ્રવ્યથી ભિન્ન છું. એમ થતાં વર્તમાનમાં તેની દશામાં મુક્તપણું ભાસે છે અને જ્યારે સર્વથા મુક્તિ થાય ત્યાં સર્વથા છૂટી જાય છે. સમજાય છે કાંઈ?

‘તે જ ભિન્નતા મુક્તિ દશામાં પ્રગટ થાય છે.’ અર્થાત્ બે પ્રકાર છે. ભિન્નતા છે એવી અંતરમાં દૃષ્ટિ કરવાથી ત્યાં પ્રગટ ભિન્ન છે એમ ભાસે છે. અને પછી સર્વથા ભિન્ન પડી જાય ત્યારે તો પ્રગટ ભાસે જ છે કે આત્મામાં રાગ અને શરીર હતા નહિ તો ભિન્ન પડી ગયા. આત્મામાં પુણ્ય-પાપના ભાવ હતા નહિ, શરીર, કર્મ હતા નહિ તો છૂટી ગયા. નહોતા તેથી છૂટી ગયા, હોય તો છૂટે નહિ. સમજાય છે કાંઈ? આહા...! મૂળ રકમની ખબર ન મળે અને ઉપરની રકમની બધી વાતું કરે એમાં કાંઈ પત્તો લાગે નહિ.

એને અનંતકાળ થયો. ચૈતન્ય મહાસત્તા પ્રભુ એક સમયમાં જેમાં અનંતા સિદ્ધ પરમાત્મા અંદરમાં ભર્યા છે. એક આત્મામાં અનંતા સિદ્ધ પડ્યા છે. પર્યાય છે ને? સિદ્ધ પર્યાય છે. એવી અનંતી પર્યાય પ્રગટ થવાની શક્તિનું મૂળ સરોવર તો આત્મા છે. આત્મા એ સરોવર, સમુદ્ર, દરિયો છે. એમાંથી અનંતા પરમાત્મા વહે છે. પરમાત્મા, હોં! એક સમયની પરમાત્મદશા, બીજા સમયની, ત્રીજા સમયની. સાદિ અનંત પરમાત્મા. સાદિ અનંત એક સિદ્ધની પરમાત્મ દશા આત્માના સ્વભાવમાં પડી છે. એમાં કોઈ રાગ, દ્વેષ, શરીરાદિ નથી તો નિશ્ચયદૃષ્ટિ કરવાથી વર્તમાનમાં મુક્તપણું ભાસે છે, છૂટું છે તો મુક્તપણું ભાસે છે. એમ કહે છે. સમજાય છે કાંઈ? અને સર્વથા મુક્ત થાય ત્યાં તો પ્રગટ વ્યવહારનયે પણ કહેશે કે છૂટું છે. એમ અહીં કહેશે. સમજાય છે કાંઈ? ‘માટે નિશ્ચયનય સત્યાર્થ છે.’ તેથી સાચી દૃષ્ટિ કરવી અને સાચી દૃષ્ટિના વિષયને દૃષ્ટિમાં લેવો તે જ સત્ય છે.

‘વળી અભૂતાર્થ નામ અસત્યાર્થનું છે.’ અહીં સુધી તો આપણે કાલે આવ્યું હતું, અહીં સુધી કાલે આવ્યું હતું. હવે અભૂતાર્થ બીજો શબ્દ છે ને? ‘અભૂત એટલે કે જે પદાર્થમાં ન હોય તે અર્થ એટલે ભાવ,...’ જેમાં જે ભાવ ન હોય તેને અભૂતાર્થ કહે છે. ‘તેને જે

પ્રકાશે અનેક કલ્પના કરે...' જુઓ! અનેક કલ્પના કરે કે આત્મામાં રાગ છે, શરીરનો સંબંધ છે, કર્મનો સંબંધ છે કે નહિ? કર્મનો સંબંધ છે કે નહિ? શરીરનો સંબંધ છે કે નહિ? રાગનો સંબંધ છે કે નહિ? સંસાર છે કે નહિ? મલિનતા છે કે નહિ? એ અભૂતાર્થ પદાર્થમાં નથી એવા પદાર્થની કલ્પના વ્યવહારનય કરે છે. સમજાય છે કાંઈ? 'અનેક કલ્પના કરે તેને અભૂતાર્થ કહીએ.'

'પદાર્થમાં ન હોય તે અર્થ એટલે ભાવ,...' ભગવાન આત્માને ખરેખર તો શરીરનો સંબંધ પણ નથી, કર્મનો સંબંધ નથી તો ભાવકર્મનો સંબંધ પણ નથી. પુણ્ય-પાપનો જે રાગ છે તેનો પણ આત્મામાં સંબંધ નથી, એ અભૂતાર્થ છે. વ્યવહારનય તેને પ્રકાશે છે. છે, છે, છે એમ વ્યવહારનય કલ્પના કરીને આત્મામાં વિકાર છે, આત્મામાં શરીર છે, આત્મામાં કર્મ છે, સમજાય છે? આત્મા કર્મ બાંધે છે, આત્મા કર્મ છોડે છે એમ પરના સંબંધની કલ્પના કરીને વ્યવહારનય એ રીતે કહે છે. સમજાય છે કાંઈ? અભૂતાર્થ, લ્યો!

'જેમ જૂઠું બોલનાર માણસ જરાપણ કારણનું બહાનું-છળ પામે...' છળ એટલે બહાનું. બહાનું કહે છે ને? થોડું કંઈક બહાનું દેખી. 'જૂઠું બોલનાર માણસ જરાપણ કારણનું બહાનું-છળ પામે તો અનેક કલ્પના કરી તાદૃશ કરી બતાવે.' અજ્ઞાની તો તાદૃશ કરી દેખાડે, લ્યો! ખોટી વાત હોય, તદ્દન જૂઠી હોય. આ હતો, જુઓ! આ માણસ હતો, આ હતું, એક કામ નહિ અનેક કામ હતા. ઘણા પીંછા દેખાય ને? ઘણા પીંછા હોય તો ઘણા કાગડા હોય તો ઘણા પીંછા છે નહિ. જૂઠું બોલનાર અનેક કલ્પના કરીને અભૂતાર્થને છે એમ કહે છે. 'તાદૃશ કરી બતાવે.' શું વિકાર નથી? વિકારનો સંબંધ નથી? છે, હવે સાંભળને. એ તો અભૂતાર્થ સંબંધ છે. સમજાય છે કાંઈ? શરીરનો સંબંધ નથી? બિલકુલ શરીરનો સંબંધ જ નથી? છે, તારે કલ્પના કરીને નિમિત્ત-નિમિત્ત સંબંધ સિદ્ધ કરવો છે ને? છે. પણ છે કરીને એ તો કલ્પના દૃષ્ટિથી સંબંધ છે, યથાર્થમાં સંબંધ નથી, એમ કહે છે. સમજાણું કાંઈ? આહાહા..!

ભગવાન આત્મા ચૈતન્યજ્યોત પ્રભુ, સ્ફટિક રત્ન, ચૈતન્ય સ્ફટિક રત્ન, એની દૃષ્ટિ કરવી એ જ સમ્યગ્દર્શન અને નિશ્ચયનય છે. વ્યવહારનય તો કલ્પના કરી કહે છે. એમ છે નહિ. વિકાર ન હોય તો વિકારનો અભાવ કઈ રીતે કરશે? તો વિકાર છે કે નહિ? છે. કલ્પના કરીને વ્યવહારનય અનેક (વાત કરે). અંદર ખરેખર નથી. સ્વભાવમાં વિકાર નથી, સ્વભાવમાં કર્મ નથી, સ્વભાવને શરીરનો સંબંધ નથી. વ્યવહારનય એને કહે છે કે છે. બહાનું જોઈને, નિમિત્ત-નિમિત્ત સંબંધ છે ને? એટલો છળ દેખીને છે કહે. અને એક સમયનો વિકૃત ભાવ પણ ખરેખર તો સ્વભાવમાં નિમિત્ત સંબંધ છે, હોં! એ પણ હોં! વ્યવહાર છે ને? વ્યવહાર એ અસત્ય થયો, પર થયો. રાગાદિ ભાવ વ્યવહાર નામ પુણ્ય આદિ ભાવ પર થઈ ગયા. છે કે નહિ? પણ એ તો કલ્પના કરીને છે એમ કહે, વસ્તુમાં ક્યાં છે?

‘શાંતિભાઈ’! ભારે ઝીણી વાત, ભાઈ!

ભગવાન આત્મા, જેને અહીંયા નિશ્ચય કહે છે તે તો જે ભાવ તેનામાં છે તેને બતાવવા તે નિશ્ચયનો વિષય છે. એમાં નથી છતાં છે એવી કલ્પના સંબંધથી, એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધથી અથવા એક સમયની વિકૃત પર્યાયનો અંશ, આખો સમુદાય ત્રિકાળ આનંદકંઠમાં એક કૃત્રિમ અંશ જોઈને, છળ જોઈને આત્મામાં એ છે એવી કલ્પના વ્યવહારનય કરે છે. સમજાય છે કાંઈ? આહાહા..!

‘જો કે જીવ અને પુદ્ગલની સત્તા ભિન્ન છે,...’ જો કે ભગવાન આત્મા અને પુદ્ગલનું હોવાપણું, સત્ત્વ-હોવાપણું ભિન્ન છે. બે આંગળીમાં એક આંગળીનું સત્ત્વ બીજી આંગળીના સત્ત્વથી ભિન્ન છે. સત્ત્વ નામ સત્તા, હોવાપણું. આ આંગળીમાં બીજી આંગળીના હોવાપણાનો અભાવ છે. એમ આત્મામાં શરીરના હોવાપણાનો અભાવ છે. આત્મામાં પુદ્ગલના હોવાપણાનો અભાવ છે. એમ આત્મામાં ખરેખર તો વિકારના હોવાપણાનો અભાવ છે. સમજાય છે કાંઈ? એ બધા પુદ્ગલ જ છે. એક કોર જ્ઞાનભાવ, એક કોર અજ્ઞાનભાવ. જ્ઞાનભાવ જે સર્વજ્ઞપદ એ આત્મા. અને અજ્ઞાનભાવ જે પુણ્ય-પાપ, શરીર, કર્મ એ અજ્ઞાનભાવ. બન્ને ભિન્ન ભિન્ન છે, બન્નેનું સત્ત્વ ભિન્ન છે, બન્નેનું સામર્થ્ય ભિન્ન છે, બન્નેનું લક્ષ ભિન્ન છે, બન્નેનું ફળ ભિન્ન છે. સમજાય છે કાંઈ?

‘પુદ્ગલની સત્તા ભિન્ન છે, સ્વભાવ ભિન્ન છે.’ લ્યો! ભગવાન આત્માનો જ્ઞાયક સ્વભાવ છે, રાગાદિનો વિકાર સ્વભાવ છે, શરીરાદિનો પણ અચેતન સ્વભાવ છે. સત્ત્વ ભિન્ન, ‘સ્વભાવ ભિન્ન, પ્રદેશ ભિન્ન.’ ભગવાન આત્મા અસંખ્ય પ્રદેશી શુદ્ધ સ્વભાવનો પિંડ છે તે પ્રદેશ ભિન્ન છે અને પુણ્ય-પાપની કલ્પના, શરીર, વાણી, કર્મના પ્રદેશ પણ ખરેખર તો ભિન્ન છે. સમજાય છે કાંઈ? ભગવાન આત્મા ચૈતન્ય સ્વરૂપ, રત્ન, ચૈતન્ય રત્નાકરના ક્ષેત્રનો અંશ-ભેદ ભિન્ન છે અને રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપ, શરીર, કર્મના પ્રદેશભેદ, ક્ષેત્રભેદ, અંશભેદ એ સ્વભાવથી તદ્દન ભિન્ન છે. બન્નેનું એક ક્ષેત્ર નથી. આરે..આરે...! ‘નવરંગભાઈ’! રાગનું ક્ષેત્ર ભિન્ન. એ તો સંવર (અધિકારમાં) આપણે આવી ગયું. સંવરમાં આવી ગયું. એ અધિકારનો વિસ્તાર હમણાં ‘અમદાવાદ’ માં ખૂબ વાંચ્યો. પાછળથી લીધો હતો, છેલ્લેથી ત્રીજે દિવસ. જો કીધું આ વાત ઝીણી પડે એટલે બે દિ’ નથી લીધી, પછી ત્રીજે દિવસે લીધી.

આત્માનો સ્વભાવ અને વિકાર, બે વચ્ચે આધારઆધેય સંબંધ નથી. સ્વભાવ આધાર અને વિકારના આધારે આધેય રહે, એમ નથી અને વિકાર આધેય અને આત્મા આધાર, આત્માના આધારમાં વિકાર રહે છે, એમ નથી. સમજાય છે કાંઈ? બહુ સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે. એને મનુષ્યપણું અનંત વાર મળ્યું, ત્યાગી પણ અનંત વાર થયો. ‘મુનિવ્રત ધાર અનંત બૈર ત્રૈવેયક ઉપજાયો, પૈ આતમજ્ઞાન બિન લેશ સુખ ન પાયો’ આત્મજ્ઞાન વિના એ દ્રવ્યલિંગી મિથ્યાદષ્ટિ ચાર ગતિમાં રખડ્યો. સમજાય છે કાંઈ?

કહે છે, ભગવાન આત્મા તો ચૈતન્ય સ્વભાવ છે અને પુણ્ય-પાપનો રાગ એ તો વિકાર સ્વભાવ છે. શરીર, કર્મનો અચેત સ્વભાવ છે અને ભગવાન આત્માનો જ્ઞાયકભાવ છે. બન્નેના ભાવ જ ભિન્ન છે. સ્વભાવ કહો કે ભાવ કહો. પહેલાં સત્ત્વ કહ્યું. હયાતી, મોજૂદગી ભિન્ન છે પછી બન્નેના સ્વભાવ ભિન્ન છે એમ કહ્યું. આહાહા...! સમજાય છે કાંઈ? ‘ધનજીભાઈ’! ભારે વાત, ભાઈ! આવી વાતું! બાપુ! પણ આ તો તારા મૂળ ઘરની આ વાત છે. તારું સત્ત્વ તો જ્ઞાયકભાવનું છે અને રાગાદિનું સત્ત્વ તો વિકારી છે. શરીર, કર્મનું અચેતન સત્ત્વ છે. બન્નેના સ્વભાવ ભિન્ન છે. સત્ત્વ ભિન્ન, સ્વભાવ ભિન્ન, પ્રદેશ ભિન્ન-ત્રણ લઈ લીધું. આહાહા...! સમજાણું કાંઈ? સંવરમાં તો ચાર બોલ લીધા હતા ને? કહ્યા હતા ને તે દિ? સંવર (અધિકાર સમયસાર).

ભગવાન આત્મા સ્વભાવ, ચૈતન્ય સ્વભાવ, ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ અને નોકર્મ... સમજાણું? શ્રીફળનું દષ્ટાંત આપ્યું હતું. શ્રીફળ હોય છે ને? શ્રીફળ. નાળિયેર. નાળિયેર કહે છે ને? નાળિયેરમાં જે બહારના છાલા છે, ઉપર છાલા હોય છે ને? અને કાયલી છે અને કાયલી કોરની રાતડ છે. કાયલી કોરની રતાશ. ત્રણ બોલ છે ને? સંવર અધિકારમાં ત્રણ બોલ છે તેથી આ દષ્ટાંત ત્યાં લીધું હતું. શ્રીફળ નાળિયેર છે એમાં એક બાજુ છાલા છે, છાલા પછી કાયલી અને કાયલી કોરની રાતડ છે. રાતડ હોય છે ને? ટોપરાપાક કરે છે ને? તો ખમણ કરવામાં લાલ લાલ રંગની રાતડ છે એ કાઢી નાખે છે ને? લાલ રંગની ઝીણી પાતળી છાલ એ બધી કાયલી કોરની ચીજ છે. ‘શોભાલાલભાઈ’! એ સફેદ મીઠા ગોળાની વસ્તુ નથી.

એમ ભગવાન આત્મા જ્ઞાયક મીઠો આનંદગોળો છે. સફેદનો અર્થ શુદ્ધ અને મીઠાશનો અર્થ આનંદ. આત્મા તો શુદ્ધ આનંદકંદનો ગોળો છે, એ આત્મા છે. અને પુણ્ય-પાપના ભાવ એ છાલ છે. (શ્રીફળની) લાલ છાલ છે (એમ). સમજાય છે કાંઈ? અને કાયલી છે તે આઠ કર્મ છે અને આ શરીર છે તે છાલા છે. સમજાય છે કાંઈ? એ ત્રણ કહીને, ભાવકર્મ-પુણ્ય-પાપના ભાવ, જડકર્મ-કાયલી અને છાલા-નોકર્મ, એમાં આત્મા નથી અને આત્મામાં એ નથી. કેમકે બેનું સત્ત્વ ભિન્ન છે, બેના સ્વભાવ ભિન્ન છે. સમજાય છે કાંઈ? અને બેના પ્રદેશ ભિન્ન છે. આહાહા...! સ્વભાવ ભિન્ન કહ્યું. સત્ત્વ ભિન્ન, સ્વભાવ ભિન્ન અને પ્રદેશ ભિન્ન (કહ્યું). ક્ષેત્ર પણ જુદું નાખ્યું છે. જે અંશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, મલિન ક્ષેત્રના અંશમાં (ઉત્પન્ન થાય છે) એ ક્ષેત્ર સ્વભાવનું ક્ષેત્ર છે જ નહિ. આહાહા...! સમજાય છે કાંઈ?

બે વચ્ચે અત્યંત સ્વરૂપવિપરીતતા છે. પુણ્ય-પાપના ભાવમાં આત્મા નથી, આત્મામાં પુણ્ય-પાપના ભાવ નથી. કર્મ આત્મામાં નથી અને કર્મમાં આત્મા નથી. શરીરમાં આત્મા નથી, આત્મામાં શરીર નથી. હવે બે વચ્ચે અત્યંત સ્વરૂપ વિપરીતતા, ભેદ છે. સ્વભાવદૃષ્ટિએ.

સમજાય છે કાંઈ? પુણ્ય-પાપના ભાવનું સ્વરૂપ, ચૈતન્ય સ્વરૂપ જે જ્ઞાયકભાવ નિશ્ચય સ્વરૂપ છે તેનાથી તદ્દન વિપરીત છે. કર્મ અને શરીરનું સ્વરૂપ તો વિપરીત છે જ. ત્રણેને અત્યંત સ્વરૂપ વિપરીતતા છે. જ્ઞાયકભાવ જે નિશ્ચય છે, તેનાથી અભૂતાર્થ ભાવ જે વ્યવહાર છે, બેનું સ્વરૂપ અત્યંત વિપરીત છે. અને બેમાં આધારઆધેય નથી.

જેમ પેલું સફેદ, ધોળું, મીઠું ટોપરું છે તે લાલના આધારે રહ્યું નથી. લાલપ છે ને? એને કાઢી નાખે છે છતાં ટોપરું રહે છે, એ કાઢી નાખવા છતાં રહે છે. જો લાલપના આધારે હોય તો લાલ નીકળ્યા ભેગો નાળિયેરનો પણ નાશ થઈ જાય. સમજાય છે કાંઈ? ભગવાન આત્મા, જેમ પેલો સફેદ ગોળો લાલપના આધારે નથી, કાચલીના આધારે નથી, શરીરના આધારે નથી, એમ લાલપ-કર્મ અને શરીર આત્માના આધારે નથી. આત્માને આધારે હોય તો છૂટું ન પડી જાય. જુદા પડી જાય છે. આત્મા રહી જાય છે અને એ એને કારણે એને આધારે નીકળી ગયું. સમજાય છે કાંઈ? એમ ભગવાન આત્મા ચૈતન્યગોળો ભિન્ન નિશ્ચય સ્વરૂપ ભૂતાર્થ છે. તેને પુણ્ય-પાપનો આધાર નથી, પુણ્ય-પાપને આત્માનો આધાર નથી અને આત્માને એનો આધાર નથી અને પેલા પુણ્ય-પાપને આત્માનો આધાર નથી. આત્મા છે તો પુણ્ય-પાપ થાય છે એમ નથી અને પુણ્ય-પાપ છે તો આત્મા ટકે છે એમ નથી. સમજાય છે કાંઈ?

ભેદજ્ઞાન સૂક્ષ્મ વાત છે. ‘ભેદજ્ઞાન હી જ્ઞાન હૈ, બાકી બૂરો અજ્ઞાન.’ બાકી બધું અજ્ઞાન છે. અનંતકાળમાં એણે કદી ભેદજ્ઞાન કર્યું નથી. ‘ભેદજ્ઞાન સાબુ ભયો, સમરસ નિર્મળ નીર, ધોબી અંતર આત્મા, ધોવે નિજ ગુણ ચીર’ ‘બનારસીદાસ’ થયા છે એમણે ભેદજ્ઞાનનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. ‘ભેદજ્ઞાન સાબુ ભયો, સમરસ નિર્મળ નીર’ સાબુ દઈને પાણીમાં ધોવે છે ને? શું કહેવાય આપણે? તારવે. બીજી કાંઈક ભાષા છે. સ્ત્રીઓની ખાસ ભાષા છે. એ કાંઈક કહે છે. નાની ઉંમરમાં સાંભળેલી વાત એમ ને એમ રહી ગઈ છે. નદીમાં પાણી બહુ આવે ને? લાકડાના લઈને જાય. ખડકા! લાકડાના ખડકા લઈને જાય. ન્યાં વેળુમાં ક્યાં મારે? લાકડાના ખડકા ને છૂટા પાણીમાં ... તારવે. સમજાણું કાંઈ? એ આમ કરે એટલે પેલો મેલ જે હોય એ છૂટો પડી જાય.

એમ ‘સમરસ નિર્મળ નીર’ ભગવાન આત્મા રાગ-દ્વેષથી ભિન્ન. ‘ભેદજ્ઞાન સાબુ ભયો, સમરસ નિર્મળ નીર’ સ્વભાવ સન્મુખ થયો અને જે શાંતિનો અંશ આવ્યો તેમાં રાગના મેલનો નાશ થયો. સમજાય છે કાંઈ?

મુમુક્ષુ :- સમરસ એટલે?

ઉત્તર :- સમરસ એટલે સમતા. રાગથી ભિન્ન પડ્યો ને? રાગથી ભિન્ન પડ્યો એટલો અરાગભાવ થયો તે સમરસ થયો. એમાં મેલ નીકળી ગયો. ‘ધોબી અંતરાત્મા’ એ અંતરાત્મા ધોબી છે. ‘ધોવે નિજ ગુણ ચીર’ પોતાના ગુણની દશામાં વિકાર છે તેને સ્વભાવ સન્મુખ

થઈને ધોવે છે. સમજાય છે કાંઈ? ક્યાં દરકાર છે? અત્યારે ખાવું-પીવું, લહેર (કરવી છે). ધર્મને બહાને બહારની ક્રિયા કરે છે તો થઈ ગયો ધર્મ, જાઓ! સમજ્યા? ધર્મ તે ક્યાં હશે? એક સેકંડનો ધર્મ જેને જન્મ-મરણના અંતનો ભણકાર બોલાવે. એક સેકંડનો ધર્મ જેને મુક્તિના પ્રયાણ બતાવે. નાશ-વ્યય, ઉત્પાદ. સમજાણું કાંઈ? આહાહા...!

ચૈતન્યપિંડ જ્ઞાયકભાવ જે ભૂતાર્થ નિશ્ચય છે તેમાં આ વ્યવહાર નથી. કેમકે બન્નેના પ્રદેશ ભિન્ન છે. ક્ષેત્ર ભિન્ન, આધાર ભિન્ન. ભગવાન આત્મા જ્ઞાયકભાવ છે તો પુણ્ય-પાપ, શરીર, કર્મ તે અજ્ઞાનભાવ છે. એમાં પણ તકરાર કરે છે. અજ્ઞાન કેમ કહો છો? એ બધું અજ્ઞાન જ છે, સાંભળને! ભાઈ! તને ખબર નથી. આ બધા રજકણ આંધળા છે. કર્મ આંધળા છે અને પુણ્ય-પાપભાવ પણ આંધળા છે. પુણ્ય-પાપ, શુભરાગ આંધળા છે. આહાહા...! એ શુભરાગ દયા, દાન, વ્રતનો ભાવ - રાગ આંધળો છે, રાગ છે. એ દેખતા નથી, દેખતો તો ભગવાન આત્મા છે. આહાહા...! આંધળા અને દેખતાનો સ્વભાવ ભિન્ન છે. એમ અંતરમાં દષ્ટિ કરવા આ વાત ગાથામાં કરે છે. ‘પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય’. પુરુષ નામ ચૈતન્યની પ્રાપ્તિનો ઉપાય. આ ઉપાય છે. સમજાય છે કાંઈ? હજી ૮ ગાથા સુધી તો ઉપોદ્ઘાત કરશે. દસમી ગાથાથી ‘પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય’ શરૂ કરશે. અહીં તો હજી નવમી ગાથા સુધી ઉપોદ્ઘાત છે. ભૂમિકા બાંધે છે. આ ‘અમૃતચંદ્રાચાર્ય’ દિગંબર સંત વનવાસી ૮૦૦ વર્ષ પહેલા દિગંબર સંત હતા. એ ‘પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય’ માં પાંચમી ગાથામાં કહે છે કે, ભાઈ! તારા સ્વભાવનું સત્ત્વ અને રાગ, પુણ્ય-પાપનું સત્ત્વ ભિન્ન છે. તારા સ્વભાવનો ભાવ અને વિકારનો ભાવ ભિન્ન છે. તારા સ્વભાવના અંશરૂપ પ્રદેશ અને વિકારના પ્રદેશ અંશ ભિન્ન છે. કોઈનો કોઈની સાથે સંબંધ નથી. વ્યવહારનય સંબંધ છે એવી કલ્પના કરે છે. નિશ્ચયમાં નથી.

‘તોપણ એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધનું છળ (બહાનું) પ્રાપ્ત કરીને...’ છળ પ્રાપ્ત કરીને. એટલો જરીક ક્ષેત્રનો સંબંધ દેખીને વ્યવહારનય ‘આત્મદ્રવ્યને શરીરાદિ પરદ્રવ્યથી એકપણું કહે છે,’ એક છે, એક છે, એક છે (એમ કહે છે). કોણ કહે છે? અભૂતાર્થ વ્યવહારનય. ‘મુક્ત દશામાં પ્રગટ ભિન્નતા થાય છે એમ વ્યવહારનય પોતે જ ભિન્ન ભિન્ન...’ અહીં હવે સિદ્ધ કરે છે. પૂર્ણ દશા પ્રગટ થઈ ત્યાં સાથે રહ્યા નહિ, રાગાદિ રહ્યા નહિ તો વ્યવહારનય કહે છે કે, બે જુદા છે. સંસાર અને મોક્ષ બન્ને પર્યાય ભિન્ન છે, દ્રવ્ય ત્રિકાળ ભિન્ન છે. સમજાણું કાંઈ? આહાહા...!

‘ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાશવાને તૈયાર થાય છે. તેથી વ્યવહારનય અસત્યાર્થ છે.’ છૂટા, જુદા પડે ત્યારે વ્યવહારનય કહે છે કે બરાબર છે. પહેલા જુદા છે એમ નથી માનતી માટે (વ્યવહારનય) ખોટી છે. એમ કહે છે. જૂઠાનો ન્યાય આપ્યો છે. જુદા પડ્યા ત્યારે કહે છે કે બન્ને જુદા છે, પણ વર્તમાન જુદા છે એમ ન કહ્યું માટે તે નય જૂઠી છે. સમજાય

છે કાંઈ? સમ્યક્ દષ્ટિ શું છે અને સમ્યગ્દર્શનનો વિષય શું છે એ જ એણે અનંતકાળમાં લક્ષમાં લીધું જ નથી. બાકી બધું કર્યું. કરો, આ કરો, પુણ્ય કરો, ભક્તિ કરો, પૂજા કરો, દાન કરો. બધો શુભરાગ છે. રાગ કરવાથી બંધ છે ક્રિયાથી નહિ, બહુ તો પુણ્ય છે, શુભભાવ છે. મનુષ્યદેહમાં વેશ બદલાઈ જશે તો કદાચિત્ત્વ સ્વર્ગનો દેવ (થશે). આત્મા બદલાશે નહિ. આત્મા બદલ્યા વિના એને કંઈ સુધારો થાય, એમ કદી બનતું નથી. શરીરના બદલવાથી આત્મામાં શું સુધારો થયો? સમજાય છે કાંઈ?

કહે છે, ‘વ્યવહારનય અસત્યાર્થ છે.’ ‘પ્રાયઃ ભૂતાર્થબોધવિમુખઃ સર્વોડપિ સંસારઃ’ હવે કહે છે. પ્રાયઃ નામ વિશેષપણે ખાસ કરીને. ભૂતાર્થબોધ વિમુખ. સાચા તત્ત્વનો આત્મબોધ, જ્ઞાયકભાવ એ આત્મા, એવો બોધ, તેનાથી ‘સર્વોડપિ સંસારઃ’ ‘અતિશયપણે સત્યાર્થ જે નિશ્ચયનય તેના જાણપણાથી ઊલટો...’ છે. શું કહે છે? ‘ભૂતાર્થબોધવિમુખઃ સર્વોડપિ સંસારઃ’ હવે એની વ્યાખ્યા-પ્રાયઃની વ્યાખ્યા. પ્રાય એટલે ‘અતિશયપણે સત્યાર્થ જે નિશ્ચયનય...’ ભગવાન આત્મા પૂર્ણ શુદ્ધભાવ તે જ સત્ય છે, એવો જે નિશ્ચયનય ‘તેના જાણપણાથી...’ તેનું જ્ઞાનપણું. સ્વ સત્ત્વ સ્વભાવ અને પોતાના પ્રદેશ પરથી ભિન્ન છે એવું જાણપણું, તેનાથી ઊલટું. તેનાથી ઊલટું જાણપણું. ‘જે પરિણામ (અભિપ્રાય)...’ હું રાગવાળો છું, હું પુણ્યવાળો છું, હું કર્મવાળો છું, હું શરીરવાળો છું એવો નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયથી ઊલટો અભિપ્રાય ‘તે બધોય સંસાર સ્વરૂપ છે.’ એ અભિપ્રાય સંસાર સ્વરૂપ છે. સમજાય છે કાંઈ? બાયડી, છોકરા સંસાર નથી, એમ કહે છે. બીડી સંસાર નથી. એટલે કંઈ રાખી શકે છે?

મુમુક્ષુ :- અભિપ્રાય સંસાર છે.

ઉત્તર :- અભિપ્રાય સંસાર છે. મકાન, બીડી, કરોડો રૂપિયા એ સંસાર છે એમ ભગવાન ના પાડે છે. સંસાર કોને કહે છે? સાંભળો! એની સામે મોક્ષ આવશે, હોં! ભગવાન આત્મા જ્ઞાયકભાવ શુદ્ધભાવ ધ્રુવભાવ અભેદભાવ આનંદભાવ એ નિશ્ચય, તેનું જ્ઞાન કરવું તે સાચું જ્ઞાન છે. એ જ્ઞાનથી વિપરીત બોધ (અર્થાત્) હું રાગવાળો, હું પુણ્યવાળો, હું શરીરવાળો, હું વિકાર છું એવું અજ્ઞાન, વ્યવહારનો બોધ તે પ્રાયઃ સંસાર છે. પ્રાયઃ એટલે અતિશય કરી એ સંસાર છે. બધા સંસારી જીવો છે, એમ અહીંયા નથી. એ જ સંસાર છે. આત્માના સમ્યક્ નિશ્ચયબોધથી ઊલટો બોધ, વિપરીત બોધ તે જ સંસાર છે. બોધની વ્યાખ્યા એમ કરી. પછી અભિપ્રાય લીધો. સમજાય છે કાંઈ?

આત્મા પરનું કરી શકે છે, રાગનું કાર્ય મારું છે અથવા રાગ મારામાં છે, પુણ્ય મારામાં છે, શરીર મારામાં છે, કર્મ મારામાં છે, જે નથી એવા બોધથી ઊલટો. આત્મામાં વિકાર, શરીર, કર્મ એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધ હોવા છતાં, મળેલા જેવા દેખાતા છતાં અંદરમાં નથી. એમ બોધ જે નથી કરતો તે બોધથી વિમુખ છે. તો એને વ્યવહારનું જ્ઞાન છે. હું આવો છું, હું રાગવાળો છું, હું શરીરવાળો છું. એ બોધ વિપરીત મિથ્યાત્વભાવનો બોધ છે. અને

વિપરીત માન્યતાને અથવા વિપરીત બોધને, બોધ શબ્દ પડ્યો છે, એનો અર્થ અભિપ્રાય લીધો છે, એને ભગવાન ‘અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ’ દિગંબર સંત, દિગંબર મુનિ. જંગલમાં વસનારા મુનિ કહે છે, જેને નિશ્ચયનો બોધ નથી અને નિશ્ચયથી વિરુદ્ધ એકલા રાગાદિનો સંબંધ છે, મારા છે એવો બોધ છે તે જ મિથ્યા અભિપ્રાય સંસાર છે. એ સંસાર છે. આહાહા...! સમજાણું કાંઈ?

‘સંસરણ ઇતિ સંસાર’ સ્વભાવથી ખસીને-હટીને, વિકાર, શરીર, કર્મ મારા છે અને એમાં હું છું, એ મારા છે, હું એમાં છું, આખો જ્ઞાયકભાવ એમાં છે અને એ મારા છે એવો અભિપ્રાય આખા નિશ્ચયનયના બોધથી વિપરીત-ઊલટો અભિપ્રાય, ઊલટું જ્ઞાન, ઊલટો બોધ, આ બોધ જ સંસાર છે. જુઓ! ભાષા. લ્યો! આ તો સંસાર ઊલટા બોધમાં લાવી દીધો. એમ કોઈક ટીકા કરે છે. સમજાય છે કાંઈ? અને મોક્ષ કહ્યો સુલટા બોધમાં, એમાં ખરેખર તો એમ છે. શું કહે છે સમજાય છે? આ તો હજી પહેલો સંસાર સિદ્ધ કરીએ છીએ. અહીં તો તમે લાવીને ક્યાં મૂક્યું? પણ આ દિગંબર આચાર્ય મુનિ છે એ કહે છે. પાંચમી ગાથા જો! છે? ‘પ્રાયઃ ભૂતાર્થબોધવિમુક્ષઃ સર્વોડપિ સંસારઃ’ ભગવાન આત્મા સ્વભાવના પૂર્ણ શુદ્ધ ભાવનો ભંડાર ભાવસ્વરૂપ, તેનો બોધ નહિ કરતા, તેની સન્મુખનું જ્ઞાન નહિ કરી, સન્મુખની પ્રતીતિ નહિ કરીને, સન્મુખનો સત્કાર, સ્વભાવ સન્મુખ નહિ થઈને, જેટલું રાગનું જ્ઞાન, રાગનો સત્કાર, પુણ્યનો ભાવ, પુણ્યભાવનો સત્કાર એ બધું જ્ઞાન નિશ્ચયનયથી વિપરીત બોધ છે. તે બોધ જ સંસાર છે. આ ઊલટો બોધ સંસાર છે, (એમ કહ્યું). અહીં તો એમ કહે, બાયડી, છોકરા સંસાર, કર્મ સંસાર. નહિ, કર્મ પણ સંસાર નથી. કર્મ પણ નહિ. કર્મ સંસાર નહિ. કર્મ તો જડ છે. જડમાં કંઈ આત્માના દોષનો સંસાર હોય? સંસાર તો દોષ છે, સંસાર તો દોષ છે. એ દોષ સ્વભાવમાં સ્વભાવથી ઊલટામાં દોષ હોય. ન્યાં ક્યાં સ્વભાવ પડ્યો છે તે ન્યાં સંસાર હોય. સમજાય છે કાંઈ? આહાહા...! કહો! ‘પ્રવીણભાઈ’! લ્યો આ સંસાર. અરે..અરે...! આવો સંસાર? તમે તો એકલી નિશ્ચયની વાત કરી, એમ કહે છે, લ્યો! પણ કહે છે શું? સાંભળને!

આ નિશ્ચયના તત્ત્વના સ્વભાવના ભાન વિનાના જેટલા બોધ ને શ્રદ્ધા છે, વ્યવહારની શ્રદ્ધા, વ્યવહારનું જ્ઞાન, વ્યવહારના પડખાં, કર્મની પ્રકૃતિ આના ને તેના ને નવ પૂર્વનું જ્ઞાન ને અગિયાર અંગનું જ્ઞાન, એ બધું આત્માના નિશ્ચય બોધ વિનાનો એ બોધ છે એ બધો મિથ્યા અભિપ્રાય છે, એમ કહે છે, લ્યો! આહાહા...! અને મિથ્યા બોધ અને મિથ્યા અભિપ્રાય તે જ જીવની પર્યાયનો સંસાર છે. પર્યાયમાં સંસાર છે ને? સંસાર બહાર રહેતો હશે? દોષ તે ગુણની વિપરીત દશામાં રહે કે દોષ બહાર રહેતો હશે? સમજાણું કાંઈ? ભારે વાત, ભાઈ! હવે આ તો નિશ્ચય કીધું. પણ આ બાયડી, છોકરા સંસારને પહેલા છોડે તો આ થાય, એમ આવે છે ને? જુઓ! નિમિત્તને છોડે ત્યારે નૈમિત્તિક છૂટે, આવે છે કે નહિ?

અરે..! સાંભળ. ઇ તો અધ્યવસાય છોડાવવા માટે નિમિત્તને છોડ્યું, એમ કહે છે. ન્યાં .. નથી? અધ્યાવસાય છોડાવે છે. એ રાગાદિ મારા, પર આદિ મારા એવો અધ્યવસાય છોડતા પરચીજનું લક્ષ છૂટી ગયું એને પર છોડ્યું એમ કહેવામાં આવે છે. શું થાય?

બાયડી, છોકરા, પૈસા, શરીર તો સંસાર નહિ પણ આઠ કર્મ સંસાર ખરો કે નહિ? સંસારનું મૂળ કારણ તો કર્મ છે તો ઇ સંસાર ખરો કે નહિ? ના. બાયડી, છોકરા, શરીર સંસાર નહિ, કર્મ સંસાર નહિ. સંસારની મોટી ખાણ મિથ્યા અભિપ્રાય. એટલે કે નિશ્ચયના બોધથી જેટલો વિપરીત બોધ છે એ વિપરીત બોધ છે, એ બોધને અહીં સંસાર કહે છે. ‘છોટાભાઈ’! આતો નિશ્ચય આવ્યું. પેલો વ્યવહાર બાયડી, છોકરા સંસાર છે એમ તો તમે કહેતા નથી. સંસાર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવ એવા પાંચ બોલ આવે છે, લ્યો! દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવ. અહીં તો ખરેખર અશુદ્ધ નિશ્ચયનો ભાવ કહો કે વ્યવહારનો ભાવ કહો તે સંસાર છે, એમ કહે છે. બાકી બહારનું તો નિમિત્ત થઈ ગયું. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભવ. પાંચમાંથી ભાવ લીધો. પાંચ પ્રકારના પરિવર્તન છે ને? દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ, ભાવમાં અનાદિકાળથી પરિવર્તન કરે છે ને? આ એક ભાવ જ સંસાર છે, પેલા તો નિમિત્ત છે. સમજાય છે કાંઈ? દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભવ. એ ચાર તો નિમિત્ત છે. આ ભાવ ઉપાદાન મૂળ સંસાર છે. આહાહા..! સમજાણું કાંઈ?

ભગવાન આત્મા, આખો ચૈતન્ય પ્રભુનો બોધ નહિ કરીને, નિશ્ચયનો બોધ નહિ કરીને એકલા વ્યવહાર, રાગ, પુણ્ય, શરીર, કર્મને જ પોતાપણે સ્વીકારી તેનો જે વિપરીત બોધ છે, સમ્યક્થી, નિશ્ચયથી, એ અભિપ્રાય જ સંસાર છે. ગુલાંટ ખાઈને વાત કરે તો મિથ્યાત્વ ગયે સ્વભાવ સન્મુખ જે ભાવ થયો તે જ મોક્ષ છે. કેમકે સ્વભાવ મુક્ત સ્વરૂપ છે. સ્વભાવ ચૈતન્ય સ્વભાવ, જ્ઞાયકભાવ મુક્ત સ્વરૂપ છે. મુક્ત સ્વરૂપ સન્મુખ બુદ્ધિ, દષ્ટિ થઈ, ભાવ થયો, જ્ઞાન થયું તો મુક્ત સ્વભાવનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન જ મુક્ત સ્વરૂપ છે. સમજાય છે કાંઈ? આહાહા..! ‘મુક્ત એવ’ નથી આવતું? કળશમાં આવે છે. આવે છે, ઘણી બધી વાતું આવી ગઈ છે.

આ તો એક જુદી રીતે સ્વાધ્યાય કરવા માટે આ ઉપાડ્યું. કોઈ દિ’ વ્યાખ્યાનમાં આની સ્વાધ્યાય નથી કરી. પહેલુંવહેલું છે. ગુજરાતી થયું અને લોકોના હાથમાં રહે.. વળી શ્રાવકાચાર કોને કહેવાય એની (ખબર પડે). લોકોને એમ થાય કે, ઠીક! આ વાંચે છે. શ્રાવકાચારમાં પહેલી તો અહીં દર્શનની માંડી છે. આ તો હજી ઉપોદ્ઘાત કરે છે, પછી દર્શનની વાત લેશે. શ્રાવક થવા પહેલા એણે અખિલ પ્રયત્ને કરીને સમ્યગ્દર્શનને પ્રગટ કરવું જોઈએ. પહેલી ગાથા લીધી. સમજાણું કાંઈ? છે ને? કેટલામી ગાથા કીધી? ૨૧? ગુજરાતીમાં ખ્યાલ આવી જાય, હમણાં તો ગુજરાતી વાંચ્યું છે ને! જુઓ! ૨૧ ગાથા.

તત્રાદૌ સમ્યક્ત્વં સમુપાશ્રયણીયમખિલયત્નેન।

તસ્મિન્ સત્યેવ યતો ભવતિ જ્ઞાનં ચરિત્રં ચ।।૨૧।।

શું કહે છે? જુઓ! ‘તત્રાદૌ સમ્યક્ત્વં’ પ્રથમમાં પ્રથમ સમ્યગ્દષ્ટિએ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું અથવા શ્રાવક થવા પહેલા પણ પહેલું સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું. એ પહેલા શ્રાવક થઈ શકશે નહિ. ૨૧ ગાથા છે. ‘તત્રાદૌ’ છે ને? ‘તત્રાદૌ’ એણે ‘પ્રથમ સમસ્ત પ્રકારે સાવધાનતારૂપ યત્નથી...’ જુઓ! પ્રથમ સમસ્ત પ્રકારે જો બને તો ‘સમ્યગ્દર્શન સારી રીતે અંગીકાર કરવું જોઈએ.’ જો બને એટલે જે રીતે અંદર થાય એ રીતે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું. બને એટલે એમ નહિ. જો બને, થાય તો કરવું એટલે ઈ થાય એમ કહે છે. ‘એ પ્રાપ્ત થતાં અવશ્ય મોક્ષપદ પ્રાપ્ત થાય છે.’ સમ્યગ્દર્શન થતાં, આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવનો અનુભવ થતાં અવશ્ય મોક્ષ પામશે. ‘એના વિના સર્વથા મોક્ષ થતો નથી. વળી તે સ્વરૂપપ્રાપ્તિનું અદ્વિતીય કારણ છે. માટે એને અંગીકાર કરવામાં પ્રમાદી ન રહેવું. મરીને પણ આ કાર્ય જેમ બને તેમ કરવું.’ જુઓ! ‘વધારે શું કહીએ? આ જીવનું ભલું થવાનો ઉપાય એક સમ્યગ્દર્શન સમાન કોઈ નથી.’ સમજાય છે કાંઈ? એ ઉપાયની ખબર ન મળે, સમ્યગ્દર્શન શું છે એની ખબર ન મળે ને ચાલો કરો પુરુષાર્થ. શું કરે પણ? આહાહા...! પછી કહે છે, હોં! ‘પહેલાં એને અંગીકાર કરવાનું કારણ શું છે તે કહે છે.’ ‘યતઃ તસ્મિન્ સતિ એવ જ્ઞાનં ચ ચરિત્રં ચ ભવતિ’ ‘તે સમ્યગ્દર્શન થતાં જ સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર થાય છે.’ સમ્યગ્દર્શન હોય તો સમ્યગ્જ્ઞાન હોય તો સમ્યક્ચારિત્ર થાય છે. સમ્યગ્દર્શન વિના ચાહે અગિયાર અંગ ભણી જાય, નવ પૂર્વ ભણી જોય તોપણ એ અજ્ઞાની છે. સમ્યગ્દર્શન વિના પંચ મહાવ્રત આદિ ક્રિયા કરે તોપણ અજ્ઞાની છે. સમજાય છે કાંઈ? આહાહા...! મૂળ વાત પડી રહી.

અહીં તો ‘આદૌ’ શબ્દ લીધો છે. પહેલામાં પહેલું ધર્મ કરનાર જિજ્ઞાસુએ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું. એ સમ્યગ્દર્શન ભૂતાર્થ પદાર્થને આશ્રયે પ્રગટ થાય છે. ભૂતાર્થ ત્રિકાળ શું છે તે પહેલાં સમજવું જોઈએ, જ્ઞાનમાં લેવું જોઈએ કે આ ત્રિકાળ શું છે? આ ચીજ શું કહે છે? આખું તત્ત્વ ક્ષણિક ને રાગ ને આ શું છે? એમ એના જ્ઞાનમાં ભાવનો બોધ જેવી સામે ચીજ છે તેવી જ્ઞાનમાં ભાસે એવું અંદરમાં પ્રથમ જ્ઞાન કરવું. આ દ્રવ્ય કહે છે, ભાવ કહે છે, ત્રિકાળ કહે છે એ શું? અને આ ક્ષણિક રાગ કહે છે એ શું? એમ બરાબર ખ્યાલ કરીને સ્વભાવ સન્મુખ થવું. એ પ્રયત્ન કરવો તે જ ધર્મી જીવનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. સમજાય છે કાંઈ? કહો! ‘નવરંગભાઈ’! એમ જ છે? પેલું બધું ક્યાં ગયું? આ ગળીને પી ગયા. પાણી ગળીને (પીવું). આત્માનું બળ રાગને ગાળીને પીવું, રાગથી ભિન્ન છે એમ પીવું. પછી હોય છે, શુભભાવ હોય છે. એની ક્રિયા એની સાથે એને કારણે બને, હોં! એ કંઈ આત્મા કરે નહિ. પણ આ આત્માના મૂળ દર્શન વિના અને મૂળ જ્ઞાન વિનાના બોધને અને બધાને આત્માનું જ્ઞાન કહેતા નથી. એને વ્રત પણ કહેતા નથી.

સમ્યગ્દર્શન નામ ત્રિકાળ આત્માના અંતર બોધ અને અનુભવ વિના એ વ્રત ને વ્રતધારી કહેતા નથી. એ કુર્લિંગધારી છે. એ આત્માના વ્રતના ધરનાર નથી. કેમકે ‘તસ્મિન્ સત્યેવ’

સમ્યગ્દર્શન થવા છતાં ‘યતો’ તે કારણે ‘ભવતિ જ્ઞાનં ચરિત્રં ચ’. તો તેને સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર હોય છે. એ સમ્યગ્દર્શન વિના એકડા વિનાના મીંડા છે. એકડા વિનાના શૂન્ય છે. એમ સમ્યક્ત્વ અને અંતર દષ્ટિ અને અનુભવ વિના એના તપ ને ત્યાગ ને વ્રત બધું રણમાં પોક મુકવા જેવું છે. આ એકડા વિનાના મીંડા છે. પુણ્ય બાંધે તો એ તો અનાદિથી છે, એ બંધાય છે, એમાં નવી વસ્તુ ક્યાં આવી? સમજાય છે કાંઈ? સ્વર્ગ આદિ મળી જાય તો એ અનંતવાર મળ્યું છે. એમાં શું મળ્યું? એને એમાં શું મળ્યું? મળતી વખતે તો ત્યાંની આકુળતા છે. પુણ્ય સામગ્રીના ભોગ ભોગવવા એ તો આકુળતા છે, અંગારામાં શેકાશે. કષાયરૂપી અંગારાથી શેકાય છે. સમજાય છે કાંઈ?

‘અતિશયપણે સત્યાર્થ જે નિશ્ચયનય તેના જાણપણથી ઊલટો જે પરિણામ (અભિપ્રાય) તે બધોય સંસાર સ્વરૂપ છે.’

ભાવાર્થ :- ‘સંસાર કોઈ જુદો પદાર્થ નથી.’ છે? આહાહા...! આસ્રવ અને બંધભાવ એ સંસાર છે. ભાવ આસ્રવ અને ભાવ બંધ એ સંસાર છે. ભાવાર્થમાં છે ને? ‘સંસાર કોઈ જુદો પદાર્થ નથી. આ આત્માના પરિણામ...’ જુઓ! આ આત્માના પરિણામ, પરિણામ એટલે પર્યાય, પર્યાય એટલે ભાવ. ‘નિશ્ચયનયના શ્રદ્ધાનથી વિમુખ થઈ,...’ જુઓ! એ પરિણામની વ્યાખ્યા કરે છે. ‘નિશ્ચયનયના શ્રદ્ધાનથી વિમુખ થઈ,...’ ભગવાન આત્મા અભેદ સ્વરૂપ ચૈતન્ય પરિપૂર્ણ પરમાત્મા છે એવા બોધથી વિમુખ થઈ ‘શરીરાદિ પરદ્રવ્ય સાથે એકત્વ શ્રદ્ધાનરૂપ પ્રવર્તે...’ શરીર, કર્મ, રાગ, દ્વેષ, પુણ્ય, ભાવકર્મ અને નોકર્મ સાથે એકત્વ શ્રદ્ધાનરૂપ પ્રવર્તે. એ મારા છે એક છે એમ માને.

‘તેનું જ નામ સંસાર.’ તેનું જ નામ સંસાર. ખુલાસો બહુ સારો કર્યો છે. સમજાય છે કાંઈ? ‘જયંતિભાઈ’! આ સંસાર. ધંધા-પાણી કરે ઇ સંસાર? ના. તારો સંસાર તારાથી ભિન્ન રહે? તારી શરીર, રાગ-દ્વેષની એકતાબુદ્ધિ-અભિપ્રાય છે એ જ તારો સંસાર છે. સમજાય છે કાંઈ? ‘તેથી જે સંસારથી મુક્ત થવા ઇચ્છે છે...’ માટે એવા પરિણામથી મુક્ત થવા ઇચ્છે છે ‘તેણે શુદ્ધનયની સન્મુખ રહેવું યોગ્ય છે.’ એણે તો ભગવાન આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે તેની સન્મુખ રહેવું યોગ્ય છે. તેની વિમુખતાથી હટી જવું, સન્મુખ રહેવું. પરિપૂર્ણ સ્વભાવ સન્મુખ રહેવું. ભલે પછી શુભભાવ આદિ થાય પણ સ્વભાવ સન્મુખ રહેવું એનું નામ સંસારનો અભાવ કરવાનો ઉપાય કહેવામાં આવે છે.

(શ્રીતા :- પ્રમાણ વચન ગુરુદેવ!)

